



**Vlaanderen**  
is erfgoed

# Beschermingsdossier Duitse bunkers ‘Vorstellung’ (Hollandstellung) in Assenede

Monument

Agentschap  
Onroerend  
Erfgoed

**Beschermingsdossier:**

Duitse bunkers 'Vorstellung' (Hollandstellung),  
Assenede – monument

**INHOUDELIJK DOSSIER**

Dossiernummer: 4.001/43002/104.1

Hannelore Decoodt

16/12/2016

## INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte .....	4
1.1.	Situering .....	4
1.2.	Historisch overzicht .....	4
1.2.1.	De <i>Hollandstellung</i> : enkele krachtlijnen.....	4
1.2.2.	De uitbouw van de <i>Hollandstellung</i> tussen Rapenbrug (Maldegem) en Vrasene (Beveren) .....	5
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedkenmerken en erfgoedelementen.....	6
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed .....	7
2.	Evaluerend gedeelte .....	7
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden .....	7
2.1.1.	Historische waarde .....	7
2.1.2.	Culturele waarde.....	7
2.2.	Motivering van het type bescherming.....	8
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming .....	8
2.4.	Juridische toestand.....	8
2.4.1.	Onroerend Erfgoed .....	8
2.4.2.	Ruimtelijke ordening.....	8
3.	Beheersvisie .....	8
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed .....	8
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	9
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	9
4.	Bronnen .....	9
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier .....	10
5.1.	Omgevingsplan bij de bescherming .....	10
5.2.	Fotobijlage .....	10
5.3.	Documentatie .....	10
5.4.	Criterionota .....	10

## 1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

Dit beschermingsdossier maakt deel uit van het thematisch beschermingspakket 'Bunkers van de Hollandstellung', dat op zijn beurt kadert in de reeks beschermingsdossiers van het erfgoed van beide wereldoorlogen in Vlaanderen. Op 29 april 2015 werd een eerste reeks bunkers van de *Hollandstellung* definitief als monument beschermd. Dit beschermingspakket behandelde bunkers in Evergem (Ertvelde), Lochristi (Zaffelare), Stekene (Stekene en Kemzeke) en Gent (Mendonk). Nu worden bijkomend beschermingsprocedures opgestart voor waardevolle bunkers en bunkergehelen in het westelijke deel van de *Hollandstellung*, tussen Knokke en Assenede.

Meer duiding over dit thematisch pakket is terug te vinden in de criterionota in bijlage. Hierin worden de belangrijkste krijtlijnen van de Eerste Wereldoorlog geschetst, evenals enkele belangrijke militaire gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog, die ook van belang zijn voor bepaalde bunkers van de *Hollandstellung*. Vervolgens wordt ingegaan op het belang en de evolutie van de Duitse bunkerbouw tijdens de *Grooten Oorlog*. Eén hoofdstuk behandelt de aanleg van de *Hollandstellung*. Ten slotte worden de erfgoedwaarden en criteria besproken, die aan de basis liggen van de selectie van beschermingswaardige bunkers of bunkergehelen.

### 1.1. Situering

Twee kleine betonnen verdedigingswerken in Assenede. De eerste betonnen post ligt in de tuin bij de woning op adres Prins Boudewijnlaan 27. De Prins Boudewijnlaan maakt deel uit van de oude Gravejansdijk. De bunker is tegen de zuidelijke berm van deze dijk opgetrokken. De tweede betonnen post ligt langs de Groenendijkstraat, meer bepaald tegen de zuidoostelijke berm van de Groenendijk, op 65 m van de Sint-Andrieslaan.

### 1.2. Historisch overzicht

Twee kleine Duitse militaire posten uit de Eerste Wereldoorlog, vanaf de winter van 1916-1917 opgetrokken als onderdeel van de *Hollandstellung*.

#### 1.2.1. De *Hollandstellung* : enkele krachtlijnen

De *Hollandstellung* is een Duitse verdedigingsstelling uit de Eerste Wereldoorlog, die langs de grens met Nederland, tussen Knokke en Vrasene werd aangelegd (1). Reden voor de aanleg van deze linie was de vrees van de Duitse legerleiding dat de geallieerden zouden aanvallen vanuit het neutrale Nederland. In Vrasene sloot de *Hollandstellung* aan op de *Stellung Antwerpen*, waarop op zijn beurt aan oostelijke zijde de *Turnhout-Kanalstellung* aansloot.

De *Hollandstellung* was een verdedigingslinie met bunkers, die opgetrokken werden in samenhang met draadversperringen en inundatiezones. Er is een groot verschil merkbaar in de aanleg van de stelling en de bouwwijze van de bunkers tussen het Zwin (Knokke) en Leeskensbruggen (Maldegem) enerzijds en tussen Moerhuize (Maldegem) en Vrasene (Beveren) anderzijds. Tussen het Zwin en Leeskensbruggen zijn de bunkers opgetrokken door het *Marinekorps Flandern*, vanaf Moerhuize door de *Etappen-Inspektion 4* (of *Gruppe Gent*). De zone rond Strobrugge lijkt een overgangsgedebied te vormen.

De *Hollandstellung* werd in verschillende fases aangelegd. In het *Marinegebiet* zijn de bunkers doorgaans opgetrokken in beton, dat gegoten werd binnen een houten bekisting. Het betreft meestal standaardontwerpen, die meermaals werden opgetrokken in

<sup>1</sup> Een uitgebreide historiek van de *Hollandstellung* met bronvermelding is terug te vinden in de criterionota, onder hoofdstuk 4. De criterionota is als bijlage 4 opgenomen bij dit dossier.

steunpunten, die de ruggengraat vormden van de eerste verdedigingslijn. Pas vanaf november 1917 is er voor wat het *Marinegebiet* betreft, sprake van de aanleg van een nieuwe stelling, waarbij achter de eerste verdedigingsstelling nog commandoposten, posten voor radiotelegrafie en seinposten werden opgetrokken, evenals mitrailleursposten.

Tussen Moerhuize en Vrasene werd de *Hollandstellung* door de landmacht op een heel andere manier uitgebouwd, met een *Vorstellung* en een *Hauptstellung*, die op zijn beurt nog eens splitste in twee verdedigingslijnen. In dit deel van de *Hollandstellung* werden de bunkers doorgaans opgetrokken met betonstenen. Voor de bouw van deze bunkers liet men zich eveneens leiden door standaardontwerpen, die echter grondig verschilden van de standaardontwerpen, zoals toegepast in het *Marinegebiet*.

#### 1.2.2. De uitbouw van de *Hollandstellung* tussen Rapenbrug (Maldegem) en Vrasene (Beveren)

In een legerbevel van 12 september 1916 werd de verdere uitbouw van de stelling tussen Fort Sint-Donaas en de vesting Antwerpen bevolen (2). De stelling diende te bestaan uit een *Vorstellung* en een *Hauptstellung*. Het tracé van beide stellingen stond in nauw verband met zones, waar een inundatie tot stand kon gebracht worden. Alle wegen en kruispunten moesten met mitrailleurvuur gedekt kunnen worden. Daar waar mogelijk diende er tussen de *Vorstellung* en de *Hauptstellung* een inundatie voorbereid te worden.

##### a) *Vorstellung*

De *Vorstellung* diende te lopen tussen Wachtebeke en Strobrugge, via Zelzate, Assenede, Boekhoute, de zuidrand van de polders tot ten zuiden van Sint-Jan-in-Eremo, en vervolgens het Leopoldskanaal tot Strobrugge (3).

De *Vorstellung* diende door *Vorposten* bezet te worden, bestaande uit infanterie, mitrailleurs en licht geschut. De *Vorstellung* diende bij een vijandelijke aanval zo lang als mogelijk behouden te worden. Hiertoe werden draadhindernissen voorzien, evenals kleine steunpunten met schuilplaatsen voor de manschappen en betonnen posten voor mitrailleurs en voor lichte kanonnen. Voor de inplanting van de schuilplaatsen en betonnen posten diende er gebruik gemaakt te worden van kelders, kanaal- en polderdijken. Ten slotte moest er ook gezorgd worden voor goede observatieposten en communicatieverbindingen. Vandaag zijn er twee kleine betonnen posten bij Assenede gekend, die tot deze *Vorstellung* behoorden. Dit betreft onderhavige betonnen postjes.

##### b) *Hauptstellung*

Het tracé van de *Hauptstellung* werd volgens het legerbevel van 12 september 1916 voorzien tussen Puivelde (ten westen van Sint-Niklaas) tot ten noorden van Sinaai, via de zuidelijke rand van de Moervaartdepressie tot aan Terdonk en het Gents Zeekanaal en vervolgens verder westwaarts via Kluizen en de zuidoever van de Burggravenstroom via Eeklo en Balgerhoeke achter het Afleidingskanaal en het Leopoldkanaal tot ten zuiden van Middelburg, ten oosten van Lapscheure tot aan Fort Sint-Donaas (4). Dit tracé is in een later stadium wellicht nog gewijzigd, aangezien de uiteindelijke stelling ten noorden van de Burggravenstroom te situeren is.

---

<sup>2</sup> RM120/226, *Armeebefehl*, AOK 4 Ia Nr. 9/12, gericht aan het Marinekorps, Etappen-Insp. 4 en A.O.K., d.d. 12/9/1916.

<sup>3</sup> Otto Biermann, die in 1937 een artikel schreef over de aanleg van de *Hollandstellung* maar zelf niet betrokken was bij de aanleg ervan, maakt een onderscheid tussen de *Vorstellung* en de *Stellung der Vorposten*, dit terwijl in het legerbevel duidelijk wordt aangegeven dat de *Vorstellung* met *Vorposten* diende bezet te worden. Biermann schrijft niettemin dat de *Vorstellung* 3 à 4 kilometer voor de *Hauptstellung* lag en gebruik maakte van de voorhanden zijnde kanalen. Zijn *Vorstellung* lijkt dus overeen te komen met de *Vorstellung* zoals bedoeld in het legerbevel van september 1916. Zie Biermann O. 1937, 106.

<sup>4</sup> RM120/226, *Armeebefehl*, AOK 4 Ia Nr. 9/12, d.d. 12/9/1916.

De hoofdstelling diende te bestaan uit sterke steunpunten, vele hindernissen, goede toevoermogelijkheden via spoor en waterwegen, goede verdedigingsstellingen en observatieposten. Daar waar het landschap het toeliet, zoals bij de Moervaartdepressie, dienden er inundaties voorbereid te worden, waardoor de uitbouw van de stelling beperkt kon worden. Deze stelling zou volgens getuigenissen met loopgraven zijn uitgebouwd, maar dit wordt niet bevestigd aan de hand van de beschikbare luchtfoto's (5).

Tussen Strobrugge en het kanaal Gent-Zeehaven ontdekte de hoofdstelling in twee verdedigingslijnen. De eerste lijn van de hoofdverdedigingslinie liep vanaf Celie over Boterhoek en Waai, ten noorden van Lembeke en Oosteeklo via Ertvelde tot Rieme. De overgebleven bunkers kennen min of meer hetzelfde ontwerp (6).

Op anderhalve à drie kilometer lag de tweede verdedigingslijn. Deze splitste ter hoogte van Celie af van de eerste lijn, liep iets ten zuiden van Balgerhoeke, langs de voormalige spoorlijn 58 ten westen van Eeklo richting Oostveldstraat en Antwerpse Heirweg tot Heide ten zuiden van Lembeke en Oosteeklo, via Terven en tot Kluizen en Doornzele bij het Kanaal Gent-Terneuzen. Deze verdedigingslijn was dicht bezaaid met bunkers, die in bepaalde zones op nauwelijks enkele tientallen meters van elkaar waren gepositioneerd. Het lijkt alsof de bunkers van deze tweede verdedigingslijn in feite zelf in twee lijnen waren opgetrokken (7). Duidelijke militaire plannen die inzicht kunnen verschaffen in de specifieke configuratie van de bunkers en de reden waarom bunkers met specifieke typologische kenmerken op een welbepaalde plaats werden ingeplant, ontbreken. Ongetwijfeld was het de bedoeling om een zo breed mogelijk schoots- en gezichtsveld vanuit de bunkers te bekomen. Tussen beide verdedigingslijnen in liep een dubbele prikkeldraadversperring, die vanuit de achterliggende bunkers bestreken kon worden met mitrailleurvuur.

Ten oosten van het Kanaal van Gent naar Terneuzen liep de hoofdlinie van de *Hollandstelling* van Mendonk naar Vrasene, via Zaffelare, iets zuidwaarts tot ten noorden van Brug, via Eksaarde, Oosteindeken en Zwaanaarde naar Sinaai, vervolgens meer noordwaarts via de oostzijde van Stekene, om via Kemzeke en Sint-Gillis-Waas noordelijk langs Vrasene aan te sluiten op de *Stellung Antwerpen*.

### **1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedkenmerken en erfgoedelementen**

Het betreft twee kleine eenvoudige betonnen postjes, die allebei tegen een dijklichaam zijn opgetrokken. Het dak van de constructies komt niet of nauwelijks boven de dijk uit. De posten zijn opgetrokken met betonstenen. Het betonnen dak is gegoten. Het beton is samengesteld met een vrij grote kiezel. In het plafond zitten op regelmatige afstand ijzeren profielen.

De betonnen post langs de Gravejansdijk (Prins Boudewijnlaan) heeft een rechthoekig grondplan. De zijmuren, behalve aan noordelijke zijde, zijn breder dan de oppervlakte van het dak, waardoor deze muren als platform en het dak als borstwering konden fungeren. De toegang aan zuidelijke zijde ligt nu volledig ondergronds. De tweede toegang aan noordelijke zijde, kant Gravejansdijk, is dichtgemaakt. Op enkele betonstenen aan de binnenzijde zijn zwarte nummers te zien.

---

<sup>5</sup> Dit komt bijvoorbeeld terug in de getuigenissen die door George Spittaël werden verzameld, onder meer van Marcel Martens en Maria Knudde (Stadsarchief Eeklo, Fonds George Spittaël, GS6, map 24). Zie ook het inlichtingenrapport van juni 1917 (KLM, 1 D.A., doos 1866, 55: G.Q.G., IIe SECTION, *Travaux allemands à la Frontière holland-belge*, 8/6/1917).

<sup>6</sup> Deze worden in de literatuur vaak aangeduid met voorpostenbunkers, wat nogal verwarrend is aangezien de *Vorstellung* met *Vorposten* diende bezet te worden, aldus het legerbevel. Anderen benoemen deze eerste lijn met "invalslijn".

<sup>7</sup> Zie bijvoorbeeld kaartje Stadsarchief Eeklo, Fonds G. Spittaël, GS6, *WOI Hollandstelling*, map 23.

De betonnen post langs de Groenendijk heeft een rechthoekig grondplan van 3,6 x 4,1 m. De constructie bevat twee toegangen, aan zuidoostelijke respectievelijk noordwestelijke zijde. Op het plafond zijn sporen van teerpapier te zien.

#### 1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt, is vastgesteld tijdens plaatsbezoeken op 1 april 2015. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

De militaire post langs de Gravejansdijk (Prins Boudewijnlaan) verkeert in een vrij goede toestand voor een betonnen constructie van honderd jaar oud. Deze post is geïntegreerd in de tuin. Bij de betonnen post achter de Groenendijk zijn ter hoogte van het dak betonstenen weggenomen. Deze constructie is ten dele overgroeid.

## 2. EVALUEREND GEDEELTE

### 2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

#### 2.1.1. Historische waarde

Als zijnde twee kleine, eenvoudige betonnen posten uit de Eerste Wereldoorlog, die deel uitmaakten van de *Hollandstellung*. De twee betonnen posten vormen meer bepaald **zeldzame** getuigen van de *Vorstellung*. Voor zover gekend zijn dit de enige bewaarde betonnen *Vorposten* van de *Hollandstellung*.

De **historische context** is van groot belang. De twee betonnen posten van deze *Vorstellung* zijn telkens opgetrokken achter een bestaande dijk, zijnde de Gravejansdijk en de Groenendijk. Met deze inplanting werd voldaan aan de richtlijnen om de *Vorposten* in te richten in kelders of in of tegen dijken.

Hoewel er wellicht niet veel betonnen verdedigingswerken werden voorzien in deze *Vorstellung*, en hoewel beide constructies heel eenvoudig zijn, vormen beide constructies een essentiële getuige van de manier waarop de *Hollandstellung* in de zone van de Duitse landmacht, tussen Moerhuize en het kanaal Gent-Zeehaven, werd ingericht met een *Vorstellung* en een *Hauptstellung* die op zijn beurt ontdubbelde in twee verdedigingslijnen. Het verloop van de stellingen hing nauw samen met zones waar een inundatie was voorbereid en draadversperringen. De *Vorstellung* diende bij een vijandelijke aanval zo lang als mogelijk behouden te worden. Hiertoe werden draadhindernissen voorzien, evenals kleine steunpunten met schuilplaatsen voor de manschappen en betonnen posten voor mitrailleurs en voor lichte kanonnen. De twee betonnen posten van deze *Vorstellung* zijn dus van belang om de opbouw van de *Hollandstellung* te illustreren, in samenhang met de bunkers op grondgebied Lembeke (Kaprijke), Oosteeklo (Assenede) en Ertvelde (Evergem).

#### 2.1.2. Culturele waarde

Als materiële getuigen van de *Grooten Oorlog*, die Vlaanderen jarenlang in zijn greep had en het leven van ontelbaar veel mensen ingrijpend tekende of volledig verwoestte. De Eerste Wereldoorlog was een internationale gebeurtenis bij uitstek, waarbij het gros van Vlaanderen door een vijandelijke mogendheid werd bezet. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog kent nog steeds een breed maatschappelijk en internationaal draagvlak.

## **2.2. Motivering van het type bescherming**

De bunkers worden beschermd als monument. Het Onroerendergoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurobjecten die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

## **2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming**

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

In dit beschermingsvoorstel worden de betonnen verdedigingsconstructies ter bescherming voorgesteld. Rond de bunkers wordt een bijkomende perimeter van twee meter mee afgebakend, zodat uitstekende betonnen fundamentplaten, waterafvoersystemen of andere elementen die integraal deel uitmaken van de betonnen verdedigingswerken maar niet bovengronds waarneembaar zijn, mee opgenomen zijn in de bescherming. Gebouwen of constructies die niet tijdens de oorlog zijn opgetrokken, maar gelegen zijn binnen de perimeter, worden niet mee beschermd.

## **2.4. Juridische toestand**

### **2.4.1. Onroerend Erfgoed**

De bunkers zijn opgenomen in de wetenschappelijke inventaris van het bouwkundig erfgoed met ID-nummers 301105 en 301104.

### **2.4.2. Ruimtelijke ordening**

De bunkers zijn volgens het Gewestplan gelegen in woongebied.

## **3. BEHEERSVISIE**

De opmaak van de beheersvisie gebeurde in samenspraak met de afdeling Beheer West-Vlaanderen, op een overleg op 1 december 2016.

### **3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed**

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het beschermingsbesluit.



### 3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden er van aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechtouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen. Dat zijn deze:

- Het goed als een goed huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- De toestand van het goed regelmatig controleren;
- Regulier onderhoud uitoefenen;
- Onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

### 3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een verkavelingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is vraagt de vergunningverlener (de gemeente of de Vlaamse overheid) advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende Onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op [www.onroerenderfgoed.be](http://www.onroerenderfgoed.be).

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

## 4. BRONNEN

- Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 185, doos 3791, map 1545, *Sous-Secteur d'Ecclou. II Bon du 6 Ch. à p. Croquis des positions allemandes à la frontière hollando-belge*, 14 april 1919 (ingetekend op kalk)
- Militärarchiv Freiburg, RM 120/226: *Armeebefehl*, AOK 4 Ia Nr. 9/12, d.d. 12/9/1916.
- Stadsarchief Eeklo, Fonds George Spittaël, GS6, *WOI Hollandstellung*.
- BIERMANN O. 1937: *Deutsche Grenzsicherungen gegenüber Holland im Weltkriege, Vierteljahreshefte für Pioniere*, 46.2, 104-108.
- SAKKERS H. e.a. 2011: *De Hollandstellung van Knokke tot Antwerpen. Stille getuige van de Eerste Wereldoorlog*, s.l.
- VAN GEETERUYEN A. & DE JONGH G. 1994: *Hollandstellung van de kust tot Strobrugge, toen en nu, Shrapnel*, 6.2.

## **5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER**

### **5.1. Omgevingsplan bij de bescherming**

Zie afzonderlijk document.

### **5.2. Fotobijlage**

De fotobijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het inhoudelijke dossier gevoegd.

### **5.3. Documentatie**

Zie afzonderlijk document.

### **5.4. Criterianota**

Zie afzonderlijk document.